

ԿԱՐՂԱՆ ՉՐԻՉՈՐՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

**ՂՈՒԿԱՍ ԿԱՐՆԵՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ՆԱՍԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՇԱՅՎՄԻՐ ՇԱՅՎՄԻՐՅԱՆԻ ԳԵՏ**

Ղուկաս Կարնեցի Կաթողիկոսը (1730-1799 թթ.) շատ ժամանակ էր հատկացնում մամակազրությանը: Համարյա ամեն օր նա զբաղված էր տարբեր վայրերում գտնվող մվիրակներին ու առաջնորդներին, աշխարհիկ ու հոգևոր անձանց մամակներ ու կոնդակներ գրելու գործով: Կաթողիկոսարանի գործավարությունն այն ժամանակ պատշաճ բարձրության վրա էր: Հատուկ մատյանների մեջ գրվում էին մամակների սևագիր օրինակները, մեկ այլ տեղ արձանագրվում էր նրանց հակիրճ բովանդակությունը: Եթե մամակները կարևոր չէին (շնորհակալության կամ մխիթարության մամակներ, ստացագրեր, զանազան երկտողեր կամ հետգրություններ) նրանց մասին խիստ համառոտ ծանոթագրություն էր մտցվում հատուկ տետրակի մեջ: Հետո այդ մատյանները կազմվում էին, էջակալվում և պահվում դիվանում: Դժբախտաբար նույն բժախնդրությունը չէր ցուցաբերվում ստացված մամակների պահպանության գործում, ուստի նրանց մեծ մասը չի դիմացել ժամանակի փորձությանը, և տեղեկություններ նրանց վերաբերյալ կարելի է գլխավորապես ստանալ վերոհիշյալ սևագրություններից և համառոտագրություններից: Նամակների վրա եղած նշումներից, լրացումներից ու ջնջումներից երևում է, որ մինչև մաքրագրվելը դրանք հիմնավորապես խմբագրվել են Կաթողիկոսի կողմից:

Գործավարության այդ ձևը էջմիածնում կիրառության մեջ է դրվել Սիմեոն Երևանցու օրոք (1763- 1780 թթ.), որը դրան մեծ կարևորություն էր տալիս: Մինչ այդ մամակների սևագրությունները չէին պահվում¹:

Ղուկաս Կարնեցին մամակազրություն ուներ Կ. Պոլսում, Չմյուռնիայում, Կարինում, Նոր Ջուղայում, Երուսաղեմում, Մադրասում, Բոմբեյում, Բասրայում, Կալկաթայում, Հնդկաստանի այլ քաղաքներում և նույնիսկ հեռավոր Չինաստանում ապրող հայերի հետ: Նամակազրության թեման համարյա անփոփոխ էր՝ մամակազրության հարցեր, ստացված մամակներ, մվիրակական կամ առաջնորդական գործեր, եթե հասցեատերը մվիրակ էր կամ հոգևոր առաջնորդ, զանձանակական հարցեր, էջմիածնի վանքում ու շրջապատում եղած որոշ նորություններ (սովորաբար շինարարական-վերամոտոզական հարցեր), երկրի քաղաքական վիճակի նկարագրություններ: Առանձին դեպքերում՝ ապրանքների ձեռքբերման հանձնարարություններ, ֆինանսական հարցեր, շտապ լուծումներ պահանջող տեղական խնդիրներ, զանազան միջնորդություններ և այլն: Այս առումով էջմիածնի մվիրակներին և տեղական մեծահարուստ հայերին ուղարկված մամակներն ունեն ընդհանուր մանուկություն: Բայց միայն մեկ անձնավորության՝ Մադրասում ապրող հարուստ

¹ «Դիվան հայոց պատմության», գիրք 9, Թիֆլիս, 1885, էջ 6:

վաճառական, հայ ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչ Շահամիր Շահամիրյանին (1723-1797թթ.) ուղղված նամակները տարբերվում են մյուսներից: Այդ նամակների մեջ գլխավորապես քննարկվում են երկիրը օտար բարբարոս լծից ազատագրելու; Ժողովրդի լուսավորության գործն առաջ տանելու խնդիրներ: Հարկ է նշել, որ դրանք սոսկ նամակներ չեն, այլ արծազանքներ տեղական քաղաքական իրադարձությունների, մտորումներ երկրի բախտի, հարևանների հետ նրա հարաբերությունների և, ի վերջո, ընտրելիք հետագա ուղու վերաբերյալ, որը երկիրը տանելու էր, ըստ մադրասցի լուսավորիչների, դեպի ազատություն և պետականության վերականգնում:

Այս ժամանակներում (18-րդ դ. 85-90-ական թթ.) առաջին նամակը, որ ուղղել է Ղուկաս Կարնեցին Շ. Շահամիրյանին, երկու օրինակից գրված պատասխան գրությունն էր, որն ապահովության համար ուղարկվել էր 1785 թ. մայիսի 22-ին, իսկ մյուսը՝ 1786 թ. սկզբներին:

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի N4481 ձեռագրում պահպանված այդ նամակի համառոտագրությունից երևում է, որ Ղուկասը նախ հաղորդել է իր նախորդի՝ Սիմեոն Երևանցու մահվան լուրը, ապա գրել իր ընտրության, երկրում ստեղծված քաղաքական լարված կացության և, մասնավորապես, լեզգիների ավերիչ արշավանքի մասին: Միաժամանակ նա հավաստում է Շ. Շահամիրյանի երեք նամակների և նվիրաբերած 200 ռուփիի ստացումը: Երկրորդ նամակի մեջ, որը եղել է «ի պատասխանի նորին նորապես գրեցելոց», տրվել է երկրի քաղաքական կացության նկարագրությունը՝ «հանդերձ նորանոր անցիւք կողմանցս երկրիս և սրբոյ Աթոռոյս, և ի կողմանէ համսայու մելիքացն և վասն ապօրինաւոր Յովհաննիսին ևս բանք ծանուցանելիք, որք ծանուցանա»²:

Ցավոք, համառոտագրությունից համարյա ոչինչ չի կարելի իմանալ հասցեատիրոջ ուղարկած նամակի բովանդակության մասին, բայց միայն այն բանը, որ նրա մեջ բացառապես շրջափված են քաղաքական կացության հետ կապված հարցեր, թույլ են տալիս կարծելու, որ ստացված նամակի մեջ գլխավորապես արծարծվել են այդ քնույթի խնդիրներ: Նամակների սևագրությունները, դրականորեն տարբերվելով համառոտագրություններից, նաև այն մեծ առավելությունն ունեն, որ թույլ են տալիս որոշ, երբեմն էլ բավականին հստակ պատկերացում ստանալ նամակագրի ասածների, նրա հարցադրումների ու պահանջների մասին: Այսպես, 1786 թ. մայիսի 27-ին Շ. Շահամիրյանին հասցեագրված Ղուկասի նամակի սևագրությունը, որ զբաղեցնում է N4501 ձեռագրի 959-961 մեծադիր էջերը, թույլ է տալիս մասամբ իմանալու այն ամենի մասին, ինչ գրել է Ղուկասը Շ. Շահամիրյանին 1785 թ. մայիսի 22-ի և 1785 թ. օգոստոսի 25-ի նամակներում: Այս նամակի սկզբում հակիրճ ձևով ներկայացվել է երկրի վիճակը լեռնականների արշավանքի ժամանակ, դրանից հետո սկսված խառնակությունները: Երկրում կարգի բերելու շնորհի է համարում լեզգիների՝ դեպի էջմիածին չառաջանալը: Հետո նա պատմում է Մայր Տաճարի նորոգման և նրա պատերը նկարներով զարդարելու մասին, անցնում նամակագրական հարցերի և վերջում

² Նամակի հրատարակությունը տես Ս. Տեր-Ավետիսյան, Նյութեր Հնդկաստանի հայ գաղութի պատմության համար, Երևանի պետական համալսարանի «Գիտական աշխատություններ», հ. XIII, Երևան, 1940, էջ 48-53: Նամակի համառոտագրությունը տես Մատենադարանի ձեռ. N4481, էջ 180ա:

ողջույններ հաղորդում Շահամիրի որդիներին՝ Հովհաննես և Եղիազար աղաներին, թոռանը՝ աղա Նազարին, էջմիածնի գործակալ պրն. Հովսեփ Մարությանին և Մադրասի ժողովրդին: Չկամենալով վերապատնել Շ. Շահամիրյանին հասցեագրված այս նամակի բովանդակությունը, նշենք միայն նամակի խիստ գործնական ոճը և հակիրճ ձևով բազմաթիվ հարցեր ներկայացնելու հաջողված ձգտումը: Նրանից երևում է, որ Շ. Շահամիրյանը նամակներ է գրել նաև «առ բարեպաշտ արքայն Վրաց և առ այլ ազնիւ անձինս ոմանս, առաքեալ եմք առ նոսա, սակայն աւանդքն, զորս յղեալ էիր ընդ նոսա, դեռ ցարդ ևս ոչ հասին, որոց աղագաւ գրեցաք ի Տուղայ առ առաջնորդն՝ հարցանելով վասն իրացն, թէ զի՞նչ եղեն»:

Այս ժամանակ դեռ էջմիածին չէին հասել Շ. Շահամիրյանի հրատարակած «Աշխարհացոյցը», ևադիր Շահի պատմությունը և Մադրասի հայ գաղութի կանոնադրությունը: Ղուկասը տեղյակ էր, որ դրանք գտնվում են Նոր Տուղայում, և միջոցներ է ձեռք առնում՝ էջմիածին հասցնելու համար: Դրանք տեղ են հասնում հաջորդ՝ 1787 թվականին, և իր հերթական նամակում, գրված այդ թվականի օգոտոսի 25-ին, Ղուկասը, հավաստելով նրանց ստացումը, հայտնում է, որ հանձնել է ըստ պատկանելույն, այսինքն՝ քարտեզների և պատմության օրինակներն ուղարկել է վրաց թագավորին ու Ղարաբաղի մելիքներին, իսկ «զմերն մեք ընկալաք, զպատմագիրն ընթերցեալ և զաշխարհացոյցն հանդէպ կախեալ վայելեմք, վասն որոյ շնորհակալեցաք զսիրելոյդ և օրինութեամբ բազմաւ օրինեցաք զքեզ»³:

Ժամանակն է այժմ մի երկու խոսք ասելու այդ ուղարկված հրատարակությունների մասին, որոնք անընդհատ հիշատակվում են այս տարիներին թե՛ Շ. Շահամիրյանին, թե՛ Հերակլ թագավորին և Ղարաբաղի մելիքներին ուղարկված նամակներում:

«Աշխարհացոյցը» հայկական վեցերորդ տպագիր քարտեզն է, հայ ազատագրական շարժման Մադրասի խմբակի կարևորագույն հրատարակություններից մեկը: Լրիվ վերնագիրն է՝ «Աշխարհացոյց Հայաստանեայց»: Դա Շ. Շահամիրյանի պատվերով լույս է տեսել Վենետիկում 1778 թ.: Ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ այդ քարտեզը կարծեք հավելվածն է «Նոր տետրակ որ կոչի յորդորակ» և «Որոգայթ փառաց» զրբերի և կոչված է ավելի լավ պատկերացում տալու Հայաստանի, նրա բնակավայրերի, լեռների ու ջրերի, սահմանների, հարևան երկրների և, ընդհանրապես, այն ամենի մասին, ինչ կարելի է հաղորդել քարտեզի միջոցով: Այն կոչված էր նպաստելու հայ երիտասարդության մեջ հայրենասիրություն ներարկելուն, մեծ օգնություն պետք է ցույց տար երկրի ազատագրությանը նախանձախնդիր անձանց՝ իրենց ամենօրյա պայքարում⁴: Այդ քարտեզի վրա Հայաստանի մի մասը և Վրաստանը, որի հետ նաև Կովկասյան լեռնաշղթայի և Հյուսիսային Կովկասի մի մասը, վերցված են մի ընդհանուր սահմանի մեջ: Դա, ըստ երևույթին, մադրասցիների երազած հայ-վրացական միասնական պետության տարածքն է, որը նրանք կամենում էին ստեղծել Ռուսական կայսրության հովանու ներքո:

³ Տես ծեռ. N4501, էջ 1228-1228: Այս նամակի սկզբնամասը տպագրված է Ա. Տեր-Ավետիսյանի «Նյութեր Հնդկաստանի հայ գաղութի պատմության մասին» աշխատության մեջ, էջ 55-56:

⁴ Քարտեզի մասին ավելի մանրամասն տես Վ. Գրիգորյան, Շահամիր Շահամիրյանի «Աշխարհացոյց Հայաստանեայցը», «Բանբեր Մատենադարանի», N6, Երևան, 1982, էջ 353-362:

Հաջորդ գիրքը «Նշաւակը», որը լույս է ընծայվել Մադրասում 1783 թ. Շ. Շահամիրյանի տպարանում, այդ քաղաքի հայ գաղութի կանոնադրությունն է: Լրիվ վերնագիրն է՝ «Տետրակ որ կոչի նշաւակ կառավարելոյ ինչս որոցոց և առանց կտակ նմջեցելոց», և կազմված է «Որոգայթ փառաց»-ի գաղափարների ոգով: Ըստ հեղինակ Շ. Շահամիրյանի, քաղաքի հայ համայնքը ղեկավարվելու էր ընտրովի երեք կառավարիչների կողմից: Բոլոր կարգի նյութական միջոցները մուծվում են բարեգործական դրամարկը, որի միջոցները ծախսվելու են չունեորների վրա: Այս կանոնադրության մեջ պարզորոշ կերպով դրված է նաև ներգաղթի հարցը: Հեղինակը հույս է հայտնում, որ երբ ազատագրվի Հայաստանը, «Մնացորդն ի մեջ ցնծութեամբ ելցեն ի պանդխտութենէ առ գիրկս գորովագոյթ մօրն իւրեանց յԱրարատ աշխարհ» (էջ 5): Մինչ Հայաստանի ազատագրումը Հնդկաստանից հեռացած հայերն ապաստանելու են Ռուսաստանում (Հյուսիսային Կովկասում), ուստի և «Նշաւակի» մեջ բերված է նաև ռուսաց թագավորի և գաղակալան հնդկահայերի միջև կնքվելիք պայմանագիրը (17 կետից) (էջ 57):

Նադիր Շահի պատմությունը անգլերենից թարգմանված գործ է, վերնագիրն է՝ «Պատմագրութիւն վարուցն և գործոցն Նադիր Շահ թագաւորին Պարսից հանեալ ի պատմութեան ազգին պարսից արարելոյ յունեմնէ անգլիացւոյ մատր Հանուէ կոչեցելոյ»: Թարգմանությունը անգլերենից հայերեն կատարել է Սիրգայան Պողոս Ամբեցին՝ Նոր Ջուղայի վանքի միաբան եղիա վարդապետի աշակերտը⁵:

Ահա այս գրքերն ու քարտեզն էին հասել էջմիածին, և Ղուկասը բարեխղճորեն ուղարկում է դրանք հասցեատերերին՝ կցելով համապատասխան նամակներ կամ գրություններ:

Ղուկասը նշված նամակի մեջ (25 օգոստոսի) գրում է, որ չնայած ինքը բոլոր նամակներն ուղարկել է հասցեատերերին («առ Վիրս և առ Հայս»), բայց միայն Դավիթ Սարդարն է պատասխան ուղարկել, որը և դրել է «Թիֆլիզցի Յովսէփ»-ի թղթերի մեջ և ուղարկել 1786 թ. հուլիսի 1-ին, «զի հասուցէ քեզ»⁶: Ուրեմն կարելի է ճշտել, որ Հովսէփ Դիմիթելյանն իր հերթական ճանապարհորդությունը դեպի Հնդկաստան կատարել է 1786 թ. հուլիսի սկզբներին:

Ղուկասը չէր կարողացել ուղարկել Մելիք Հովսէփյան Մելիք Ապովի նամակը և նվերները, քանի որ ճանապարհները վտանգավոր էին «մանաւանդ վասն նեղութեան և վշտաց նոցա, զոր կրեն ի կատաղեալ բռնաւորէն իւրեանց, ոչ յղեցաք, զի մի գուցէ անկանիցին ի ձեռս թշնամեաց և կորնչիցին»⁷: Այնուհետև նա գրում է էջմիածնի գործակալ պրն Հ. Մարոթյանի մահվան, նոր գործակալ ընտրելու անհրաժեշտության մասին, նկարագրում վանքի նորոգման աշխատանքները, երկրի քաղաքական կացությունը, գրում Հեթակ թագավորի և Իբրահիմ խանի գործերի, նույնիսկ ռուսաց կայսրուհու՝ դեպի Ղրիմ և Նոր Նախիջևան կատարելիք ուղևորության մասին (վավ. N476): Հետաքրքիր է, որ նամակի վերջում ողջույն է հղված նաև Հովսէփ էմինի գաղափարակից և զինակից Մ. Բաղդամյանին, որը ժամանակին բանադրվել

⁵ Չնայած գրքի վրա գրված է, որ լույս է տեսել Հ. Շահամիրյանի տպարանում 1780 թ., բայց հիշատակարանի մեջ նշված է, որ այն հրատարակվել է 1783 թ., տպաքանակն է եղել 200 օրինակ:

⁶ Ձեռ. N 4501, էջ 1226:

⁷ Նույն տեղում:

էր Սիմեոնի կողմից. «Գարծեալ՝ սիրելի և հոգևոր որդւոյն մերոյ և հարազատ զաւակին սրբոյ Աթոռոյս, յԱստուծոյ օրհնեալ խոհեմառատ և շնորհապերճ պարոն տիրացու Սովսէսին Բարադամեան ևս ողջոյն և օրհնութիւն տամ, եթէ յայդր իցէ՝ առ որ ընդ նուիրակին գյատուկ թուղթ ունիմք գրեալ, որ և լիցի ողջ և պահպանեալ միշտ շնորհիւ Տեառն»⁸:

Գաջորդ նամակում, գրված 1787 թ. դեկտեմբերին, մանրամասն նկարագրված է Անդրկովկասի և Արարատյան երկրի քաղաքական կացությունը. «Վասն երկրիս և սրբոյ Աթոռոյս որպիսութեանցն, թէ ենք ի միջակ խաղաղութեան»⁹:

Մեծ հեռավորություն էր բաժանում Ղուկաս Կարնեցուն իր մադրասահայ բարեկամից՝ Շ. Շահամիրյանից, և ինչպես տեսանք, ապահովության համար նա ոչ միայն նույն նամակը երկու օրինակից և տարբեր ճանապարհներով էր ուղարկում, այլև նոր նամակ գրելիս, դարձյալ վասն ապահովության, հակիրճ կերպով վերապատմում էր նախորդ նամակի բովանդակությունը: Դա նորություն չէր էջմիածնի գրասենյակի համար: Բազմամյա փորձը ցույց էր տվել, որ նամակների կորստյան դեպքում, իսկ դա հազվադեպ երևույթ չէր այն ժամանակների համար, տեղ հասած հաջորդ նամակներից հասցեատերը կարող էր գաղափար կազմել նախորդ տեղ չհասած նամակներում արձարձված կարևոր հարցերի մասին: Այսպես, 1787 թ. դեկտեմբերի 30-ին գրած նամակի սկզբում Ղուկասը նախ պատմում է իր վերջին՝ օգոտոսի 25-ին գրած նամակի հիմնական բովանդակությունը և ապա անցնում իր նոր ասելիքին: Որպես կամոն, Շ. Շահամիրյանին ուղարկված նամակների մեջ զեղումներ, ավելորդաբանություններ չկան և, փաստորեն, դրանք քաղաքական կացության հակիրճ շարադրանքի կամ էլ պատմական տեղեկանքի տեսք ունեն, և դրա մի լավագույն օրինակը N4501 ձեռագրում պահպանված գրությունն է¹⁰:

Կարելի է ենթադրել, որ Շ. Շահամիրյանին այնքան էլ հաճելի չեն թվացել Ղուկասի նամակներում երկրի ծանր, դժվարին կացության նկարագրությունները, շարադրանքի մռայլ տոնը, հուսահատությունը: Դրանք նյարդայնացրել են խիստ գործունյա, վերափոխումների ոգով մշտապես լեցուն և ավելի լավատես Շ. Շահամիրյանին, որն անկեղծորեն հայտնել է իր դժգոհությունը:

Ղուկասն անկեղծությամբ պատասխանել է անկեղծությամբ և հատուկ ընդգծել, որ ինքը դառը ճշմարտությունը գերադասում է քաղցր ստից և իր պարտականությունն է համարում ամեն ինչ ներկայացնել իրական գույներով ու ճշմարիտ խոսքերով՝ ամենևին չգունազարդելով իրականությունը: Նույնն էլ կկամենար տեղեկանալ իր հետ թղթակցողից:

Շ. Շահամիրյանին հասցեագրված հերթական նամակը գրվել է 1789 թ. սեպտեմբերի 11-ին, որպես պատասխան 1787 թ. հոկտեմբերի 15-ին և 1788 թ. փետրվարի 6-ին գրած նամակների¹¹: Դժբախտաբար, նրանցից երկրորդը չի պահպանվել, բայց նրա բովանդակության վերաբերյալ կռահումներ կարող

⁸ Նույն տեղում, էջ 1228:

⁹ Չեռ. N 4481, էջ 231:

¹⁰ Չեռ. N4501, էջ 1551-1552

¹¹ Նույն տեղում, էջ 1417-1418: Գրատարակությունը տես Ս. Տեր-Ավետիսյանի վերը նշված աշխ., էջ 60-86:

ենք անել Ղուկասի պատասխաններից: Նախ նշենք, որ Հնդկաստանից առաքվող նամակներն էլ մի քանի օրինակով և տարբեր անձանց միջոցով էին ուղարկվում: Այսպես էին վարվում նաև Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության կողմից Հնդկաստան ուղարկվող նվիրակները՝ իրենց նամակները միաբանությանը ուղարկելիս: Նույն նամակը (երբեմն որոշ փոփոխություններով) գրում և ուղարկում էին մի քանի օրինակից: Այնպես էր ստացվում, որ բոլոր նամակներն էլ տեղ էին հասնում, պահպանվում էր նաև սևագրությունը, որը նվիրակը վերադառնալիս բերում էր հետը: Եվ դիվանատանը կուտակվում էին թե՛ ուղարկված նամակի սևագրությունն ու բնագիրը, թե՛ պատասխանի սևագրությունն ու տարբերակները: Դա, իհարկե, իդեալական վիճակ է ուսումնասիրողների համար, որոնք նույն իրադարձության մասին պատմող նամակների մեջ անընդհատ կարող են հայտնաբերել կարևոր մանրամասներ և մշտապես համեմատել պատասխանը նամակի հետ: Տվյալ դեպքում երևում է, որ Շ. Շահամիրյանից ստացվել էր մի նամակի՝ առաջին նամակի համառոտագրությունը՝ «նախագաղափարն», երկրորդ-օրինակը և երկրորդի «երկրորդ օրինակն միայն»:

Այս նամակներից Ղուկասը կրկին տեղեկանում էր Շ. Շահամիրյանի որդու՝ աղա Եղիազարի մահվան մասին և դարձյալ ցավակցություն հայտնում: Ապա անցնում բուն նամակի բովանդակությանը:

Պարզվում է, որ Շ. Շահամիրյանը ոչ միայն խորհուրդներ, այլ դառն խոսքեր, մեղադրանքներ է ուղղել նաև Կաթողիկոսի շուրջը համախմբված հայ գործիչներին. «Գրեալ էիր մեզ վասն ազատութեան աշխարհիս մերոյ և ազգիս հոգ տանիլ և ցուցեալ էիր զոմանս կերպս կարգադրութեան»: Երևում է, որ Շ. Շահամիրյանը կոչ է անում զինված պայքար կազմակերպել, ապստամբության միջոցով ազատագրել երկիրն օտար բռնակալներից:

Ահա թե ինչ է պատասխանում Ղուկասը հայ ազատագրական շարժման ղեկավարի այդ անկեղծ պոթեկումին. «Այլ երանի էր, թե զոնեա մասնատրապէս արդիւնանային: Քանզի առ այդ պիտոյ էր ամենայն ազգի մերոյ ընդ հովանեաւ հաւատացեալ և բարեմիտ տերանց լինիլ և զապահովութիւն ունիլ, որ խնամածութեամբ նոցին կարիցէին ձգտիլ առ երջանկութիւնս, բայց ահա ըստ մեծի մասին մատնեցեալք կան ի խստութիւնս թշնամեաց անողորմից, որ հաւատարմապէս ծառայելով ևս չկարեն զողորմութիւն գտանել, ո՞ր մնայ թէ զապստամբութիւն ցուցանիցեն, որք բնաւ ոչ իսկ կարեն»:

Շ. Շահամիրյանը շատ հեռու էր Հայաստանից և չգիտեր այնտեղի վիճակը, հայերի ցրվածությունը, փոքրաքանակությունը, չորս կողմից օտար, մահմեդական ուժերով շրջապատված լինելը, այդ պատճառով նրա համար շատ դյուրին էր ազատագրական ծրագրերի մշակումը: Հետագայում, երբ նա ավելի լավ է ճանաչում իրականությունը, և հարկ է նշել, դա նաև Ղուկաս Կարնեցու պարբերաբար հաղորդած տեղեկությունների շնորհիվ, կանգ է առնում միացյալ հայ-վրացական պետության ստեղծման և Ռուսական կայսրության օգնությունն ապահովելու առաջադիմական տեսակետների վրա:

Նույն նամակում կան ջնջված տեղեր, որ վերականգնել ենք: Ղուկասը վախեցել էր խանական հնարավոր գրաքննությունից և կրճատումներ կատարել. ահա այդ բաժինը. «Զի նոքա իբրև զաւագ ծովու և մեք սակաւաւորք, նոքա ըստ աշխարհային հանգամանաց գորաւորք և մեք տկարք»:

Շ. Շահամիրյանը մեղադրանք էր ներկայացրել այն մասին, որ «հաճիք ընդ ծառայութիւն այլազգեաց և ոչ սիրէք զազատութիւն, բայց լինէր թէ դու, - պատասխանում է նրան Ղուկասը, - օրհնեալդ, այժմ յայս կողմունքս զայիր և շրջագայէիր ի Ջուղայու մինչև ցաստ և յայլ կողմունսն, որ զոն ազգ մեդ, և ականատես վերահասութեամբ իմանայիր զկացութիւնս մերազնէից և զանօգնականութիւնն, և զբռնութիւն իշխողացն, և ինքնին կնքէիր, թէ այս դիտմանցս յառաջանալ ոչ լինի: Ապա թէ հնարաւոր իցէ յառաջնոյն, մի՞թէ իմար իցեմք, որ ի տառապանաց գերծանիլ չկամիցիմք»:

Այնուհետև Ղուկասը ձգտում է ավելի պատկերավոր ձևով ներկայացնել իր փաստարկները. «Ձկունք որսացեալք ի ցանցս և թռչունք ըմբոնեալք ի վարմս քանան գերծանիլ, ապա որքա՞ն ևս առաւել բանականքս բարձամք ազատութեան, սակայն զի այժմոյս կարի դժուարին է առ մեզ և վտանգաւոր յոյժ, վասն որոյ երկուց չարեաց ըզփոքրն ընտրել պիտոյ է»:

Չարյաց փոքրագույնն այստեղ, ըստ Ղուկասի, օտարի լուծը հանդուրժելն է, այլապես ավելի վատթար չարիքներ կգային ազատութեան ձգտող, ապստամբություն անող ժողովրդի գլխին, որը չէր կարողանա ո՛չ հասնել այդ ազատութեանը և ո՛չ հազար ու մի պատճառներով իրականացնել այդ ապստամբությունը: Եւ բերում է երուսաղեմցի հրեաների օրինակը, որոնք ապստամբեցին հռոմայեցիների դեմ, «թէ զի՞նչ կրեցին, որք դեռ զօրաւորք էին»: Ո՛ւր է «աստուածառաք Մովսէս», որ կարողանա զործել և փրկել մեզ: Եթե նրանք միայն փարավոնի իշխանութեան տակ էին, ապա մեր ազգը «ըստ մեծի մասին ցիր և ցան եղեալ ի քանի կալուածս բռնաւորաց՝ օսմանցւոց, պարսից, մարաց և այլոց»:

Ո՞վ է այն զորավարը, հարց է տալիս Ղուկասը, որ «առանց վնասուց ժողովեսցէ և ազատ կացուսցէ զսոսա»: Գուցե վրաց թագավորը և «ի ձեռն նոցա կարելի է լինիլ այս»: Սակայն վերջինս հզորության մասին պատմությունները նա համարում է «շողոքորդական գրոյցք», իսկ ինքը ճշմարիտն է հայտնելու Շ. Շահամիրյանին «թէ և անհաճոյ թուեսցի քեզ: Քանզի արքայն վրաց միայն իւրեանց մնացորդ երկրացն իշխէ, այն ևս հայթայթանօք, և այլ երկրաց ոչ բնաւ, և թէպէտ ի յերևանցւոց զհարկ ինչ առնու վասն ոմանց պատճառաց, բայց յամենայն կառավարութիւն սոցա ոչ խառնի՝ զիտելով, զի ոչ անսան և թէ փոքր մի ներդիցին, ապստամբին՝ ապաւինութեամբ անմատչելի ամրոցին, որպէս քանիցս եղեալ է»: Գյանջայի վրա էլ Պերակլի իշխանությունը լիակատար չէր. միան մի քանի տարի Իբրահիմ խանի հետ «կիսաբաժին վայելէին»: Իսկ հիմա Իբրահիմը զորացել է և Գյանջայի վրա միայնակ է իշխում: Անցյալ տարի Ֆաթալի խանը, միաբանելով վրաց թագավորի հետ, ազատեց Գյանջան Իբրահիմի տիրապետությունից, բայց տեղի իշխողն այլազգի է. «որ ոչ է մնալոյ ընդ ձեռամբ վրաց»: Ինչ վերաբերում է «հիւսիսաբնակաց մեծ տէրութենէն» օգնությանը, ապա այն ևս հուսալի չէ, քանի որ վրաց արքան զորք բերեց այնտեղից, բայց օգուտ չտեսավ «և ի շրջակայիցն բարբարոսաց բազում աւերք հասին երկրին այնու պատճառաւ»: Եւ գտնում է, որ այնտեղից (հյուսիսից) առայժմ մեզ օգնություն չի լինի (ընդգծումն իմն է - Վ. Գ.):

Նախ. հարկ է նշել, որ այս ամբողջ բաժինը, սկսած «ըստ մեծի մասին...» պարբերությունից մինչև այստեղ, բնագրում ջնջված է¹²: Դուկասի զգուշավորությունն այստեղ էլ չի դավաճանել նրան: Իսկ բուն տեքստում նա որոշակիորեն գրում է, թե. «Ճշմարտօրեն գրեալքս իմ ծանր թուին քեզ», բայց, իմաստունի ասածի պես, լավ համարիր բարեկամիդ հասցրած վերքը, քան ուրիշների կեղծավոր համբույրը:

Եզրափակելով իր միտքը Դուկաս Կարնեցին գտնում է, որ առայժմ ոչ մեկից օգնության հույս չկա. «և հաւաստապես իմա, որ ոչ ի հիւսիսական տերութենէն և ոչ յայլոց մեզ այցելութիւն (ոչ) (բնագրում ջնջված է այս բառը-Վ. Գ.) կարէ լինիլ այժմ, բաց ի Աստուծոյ»: Եվ եթե շրջակայքի թշնամիները իմանան իրենց ձգտումների մասին, ապա «առաջի կայ նեղութիւն, խոշտանկումն, յափշտակութիւն և սուր»¹³:

Մենք արդեն առիթ ենք ունեցել խոսելու երկրի ազատագրության հարցի շուրջ Դուկասի ունեցած դիրքորոշման մասին¹⁴: Ստեղծված քաղաքական խառը պայմաններում նա, որպես հեռատես և լրջախոհ հոգևորական-քաղաքագետ, գտնում էր, որ միայն հյուսիսի քրիստոնյա մեծ տերությունը՝ Ռուսական կայսրությունը, կարող է ազատություն ու փրկություն բերել օտար, բարբարոս տիրապետության տակ տառապող հայ ժողովրդին: Գրա մասին են վկայում ռուսական հրամանատարության ներկայացուցիչների և ռուսական պետության ղեկավարների, մասնավորապես Եկատերինա Բ կայսրուհու, Պավել Ա-ի հետ ունեցած զրազրությունները: Նա մեծ սիրով էր ընդունել ռուսական հրամանատարության ներկայացուցիչ դոկտոր Ռայնեզսին, և այդ ուղղությամբ նրա քայլերը հանրակնում են նրա՝ որպես կաթողիկոս ընտրվելու սկզբնական շրջանի հետ մինչև վերջ: Բայց բնավորությամբ նա շատ զգուշավոր էր և չէր կամենում ավելորդ գործողություններով իրեն վստահված հոտի դեմ գրգռել շրջապատի վայրենի բռնակալներին: Նրա համար լավ դաս եղավ Վրաստանի օրինակը, որի տիրակալը 1783 թ. Գեորգիկյան պայմանագրով ընդունելով ռուսական հովանավորությունը, ոչ միայն չստացավ սպասված և խոստացված օգնությունը, այլև ընկավ ծանր հարվածների տակ: Կաթողիկոսը զորական ուժ չուներ, չէր կարող հենվել հայ մելիքների վրա, որոնց մի մասը թափառական էր դարձել և հեռացել Վրաստան, մյուսները ցրված էին օտար ազգերի, տարբեր պետությունների և իշխանությունների մեջ, և միամտություն կլիներ կարծել, որ միայն հոգևոր իշխանությամբ օժտված, թեկուզ և մեծ հեղինակություն վայելող մեկը, ինչպիսին Կաթողիկոսն էր, կկարողանար միավորել այդ ամենքին, գինել նրանց, ապահովել անհրաժեշտ ամեն բանով, ապստամբություն բարձրացնել և ազատագրել ստրակացված հայրենիքը: Նա հավատում էր ռուսներին, գիտեր, որ վաղ թե ուշ նրանք են ազատելու հայերին մահմեդական ծանր լծից, բայց նրանք դեռևս հեռու են, և չարժեր վաղաժամ ու չարդարացվող գործողություններով սրել թշնամու ուշադրությունը, կասկածների տակ զցել թե՛ մարդկանց և թե՛ նրանց հոգևոր օջախները: Մեզ հայտնի է, որ Դուկասի

¹² Չեռ. N4501, էջ 1418:

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Դիվան հայոց պատմության, Լոր շարք, գիրք առաջին, Դուկաս Կարնեցի, հատոր Ա (1780-1785), աշխատասիրությամբ Վարդան Գրիգորյանի, Երևան, 1984, էջ 25-26):

այդօրինակ զգուշավորությունը դուր չէր գալիս հայ ազատագրական շարժման թե՛ ռուսահայ և թե՛ արևելահայ կենտրոնների անձնավեր գործիչներին:

Նամակի շարունակության մեջ Ղուկասը գրում է, որ «խնդրեալ էիր ևս տպագրել Պատմագիրքն Աղուանից, գոր Յովսէփ վարդապետն ևս էր յիշատակեալ ի թուղթ իւր: Գաճեցաք ընդ խնդիրդ և կամիմք առնել: Բայց յայն Պատմագրքէն մին միայն գոյ ի սուրբ Աթոռոջս և միովն ոչ լինի վստահաբար տպագրել: Իսկ զի յիշեալ էիր, թէ Յովհաննէս կաթուղիկոսն խոստացեալ էր շնորհել ինձ զայն Պատմագիրքն, և թէ Իսրայել կաթուղիկոսէն յառաջմէ գրեալ էիր] յղել յայդդ և այլն: Վասն որոյ և մեք գրեցաք այժմ Իսրայել կաթուղիկոսին և Յովհաննէս կաթուղիկոսի եղբայր Սարգիս վարդապետին, զի առ ունիցէ այն Պատմագիրքն յղեսցեն, որ զերկուսն համեմատեալ իրերաց զուղիղն տպագրեսցուք»¹⁵:

Հետաքրքիր է, որ մադրասցիները ցանկություն են ունեցել էջմիածնից մի ուսուցիչ հրավիրել Մադրաս, որ դպրոց բացի այնտեղ և տասը տարի երեխաներին սովորեցնի դպրություն և քերականություն: «Միս ևս խնդրեալ էիք զգիտուն և զպարկեշտ և զկատարելահասակ տիրացու կամ արեղայ մի առաքել յայդդ, որ մինչև ի Ժ (10) ամ կացցէ առ ձեզ և վարժեսցէ զմանկունս ձեր ի դպրութիւն ազգի մերոյ և յարուեստն քերականութեան»¹⁶:

Ղուկասը, փաստորեն, այդ գործը մադրասցիների վրա է դնում. «Գոզ տարցուք զտանել զայնպիսի ոք և հաճեցուցանել ի գալ»:

Այս ամենը գրված է եղել Շ. Շահամիրյանի առաջին նամակի մեջ, իսկ երկրորդ նամակում հիշատակվում է թիֆլիզեցի հարյուրապետ Գովսեփի վերադառնալու մասին, որի հետ նամակներ ու ընձածներ էր ուղարկել:

Շ. Շահամիրյանը խնդրել էր, որ Վրաստանից և Ղարաբաղից իրեն հասցեագրված նամակները անպայման ուղարկեն իրեն: Վերջում Ղուկասը մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Անդրկովկասի քաղաքական կացության վերաբերյալ (Գերակի և Տաթալի խամի դաշինքն ընդդեմ Իբրահիմ խանի, Գանձակի պաշարումը, Տաթալիի մահը, մելիքների հեռանալը Թիֆլիս, Ախալցխայի փաշայի հարձակումները Վրաստանի վրա, Գերակի պատասխան միջոցառումները և այլն): Մի խոսքով, եզրակացնում է Ղուկասը. «Ձի այս կողմունքն միանգամայն խառնակեալք կան, անդորրութիւնն պակասեալ է և տառապանքն ազգին մերոյ յաւելեալ յոյժ, որպէս ի Տուղայ. Աստուած բարձրեալն ողորմեսցի և խաղաղութիւն պարգևեսցէ, որում կարօտ ենք»¹⁷:

Ղուկաս Կարնեցու հաջորդ նամակը, հասցեագրված Շ. Շահամիրյանին, քվագրված է 1792 թ. օգոստոսի 16-ին (նախորդը՝ 1791 թ. մայիսի 13-ին) և ուղարկված Գնդկաստան՝ «ձեռածք ի Գերակլ արքայէն յայդ կոյս առաքեցեալ պարոն Կարապետին»¹⁸: Իսկ մինչ այդ ինքը ստացել էր «սիրանիշ ընծայքն քո ամբողջ ծրարաւ՝ ձեռածք թիֆլիսեցի պարոն Յարութիւնի ուրումն, որք էին 4

¹⁵ Չեռ. N4501, էջ 1418-1419:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 1418:

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ Չեռ. N4501, էջ 1850-1852: Գրատարակությունը տես «Ղիւսն հայոց պատմութեան», գիրք Թ, Թիֆլիս, 1811, էջ 137-141: Նաև Ա. Տեր-Ավետիսյանի նշվ. աշխ., էջ 67-71: Համառոտագրությունը տես ձեռ. N4481, էջ 435:

թօփ ներկեալ կտաւ, 2 թօփ մատրփակ, 2 թօփ՝ եզերքն դալամքեար, 2 թօփ կապոյտ մահրամայք, 2 թօփ եաւշան դալամքեար»¹⁹:

Պատասխանի ուշացումը կապ ունի երկրի խառնակ վիճակի և հնդկահայոց մոտ որպէս նվիրակ ուղարկված եփրեմ վարդապետի անակնկալ զալստյան հետ, որն ասելիք ուներ Շ. Շահամիրյանից. «որ զասացեալով թո իմանայաք ի նմանէ և ըստ այնմ առնեաք զգրութիւն մեր առ սիրելիդ»:

Ղուկասը մեկ առ մեկ պատասխանում է Շ. Շահամիրյանի նամակներում առաջ քաշված հարցերին: Ակզբի կետը վերաբերում է այն բանին, որ Կաթողիկոսը կարողանա օրինավոր, օգտակար հետևանքներ ունեցող նոճոսներ (իրամանագրեր) ստանալ թե՛ ռուսաց կայսրուհուց և թե՛ ալամանաց (Ավստրիայի) կայսրից: Պատասխանի մեջ պատմվում է Ավստրիայի կայսր Գոլմսեփ Բ-ին ուղարկված գրության մասին, որով խնդրում էր հրովարտակ տալ Ավստրիայում ապրող հայերին. «Յորում էր խնդիր մեր, շնորհել զհրովարտակ համամիտ Ռուսաց կայսերուհույ շնորհեցելոյն»: Ավստրիայի դեսպանը և Գ. Արդուբյանը, որոնց միջոցով ուղարկվել է նամակը, հավաստել են նրա ստացումը և կայսեր դրական վերաբերմունքը. «Նա խոստացեալ է կատարել զխնդիր մեր զկնի թեթևանալոյ ի խուժանաց պատերազմին, բայց վախճանեցաւ և բան մնաց անկատար»: Բայց ինքը շարունակելու է գործը և դիմելու է նրա եղբայր Լեոպոլդին:

Երկրորդ առաջարկությունը Շ. Շահամիրյանի այն է եղել, որ «զամենայն զթուղթս ժառանգութեանց սրբոյ Աթոռոյս վերանորոգել տալ ձեռնագրութեամբ իշխողին երկրիս և այլն»: Սա ևս ընդունելի առաջարկ է, որը նա կանի, երբ դրա համար երկրում բավարար քաղաքական հարմար վիճակ ստեղծվի:

Շ. Շահամիրյանին լուր էր հասել, որ վախճանվել են Կիլիկիայի թեոդորոս և Աղվանքի Գովհաննես Կաթողիկոսները: Պատասխանի մեջ հերքվում է առաջին լուրը, իսկ երկրորդի մասին ասվում է, որ նրա հետ աթոռակից էր Իսրայելը և Գովհաննեսի մահից անմիջապես հետո «ամենայն երկրացիքն բազմակնքովքն աղբսեցին բիւռն և իշխօղն և խնդրեան շնորհել նմա վարել զկաթողիկոսութիւն տանն Աղուանից, վասն որոյ և մեք ետուլք»: Միաժամանակ նշում է, որ ինքը ի գորու չէ ազդել Կիլիկիայի կաթողիկոսության ընտրության վրա. «Ձի ոչ ինչ փոյթ է նոցա ընտրել զօգտաւորն, այլ զհետ սովորութեան ընթանան»²⁰:

Չորրորդ կետը վերաբերում է Սուլխան Դիվանի նամակն ըստ պատկանելույն հասցնելուն, որը և կատարում է Վեհափառը:

Վերջում, ըստ սովորության, Ղուկասը անցնում է քաղաքական դեպքերի նկարագրությանը. «Պատմենն ապա զանցից և զորպիսութեանց երկրիս և կողմանցս»: Այստեղ արդեն խիստ համառոտ գծերով ներկայացվում են Անդրկովկասի դեպքերը և շարունակ հղովվում է Աղա Մուհամմեդ խանի անունը, որը դարձել էր զորեղ ուժ և ակտիվորեն խառնվում էր կովկասյան գործերին:

Գետգրության (փուսուլայի) մեջ Ղուկասը գրում է, թե նամակներիցդ իմացա, որ «թէ զմի նորատիպ գիրք իցես յղեալ առ մեզ՝ անուանեալ Որոզայթ փառաց, թուեցաւ մեզ, թէ նշաւակ կոչեցեալ գրքուկն իցէ, զոր քանի ամօք

¹⁹ Ձեռ. 4501, էջ 1850:

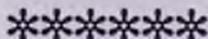
²⁰ Ձեռ. 4501, էջ 1851:

յառաջ ընկալեալ ենք և ազնուոյդ ևս միամտութիւն գրեալ, բայց թէ այլ որիշ գիրք իցէ Ռրոզայթ փառացն տակաւին առ մեզ չէ հասեալ»²¹:

«Ռրոզայթ փառացը» հայ իրականութեան մեջ «Նոր տնտրակ որ կոչի հորդորակ» գրքից հետո երկրորդ քաղաքական-իրապարակախոսական գիրքն էր: Այն տպագրվել էր 1788-89 թթ. (չնայած վրան գրված է 1782 թ.) Մադրասում, և նրա մեջ հիմնավորված էին մադրասցիների ազատագրական գաղափարները և շարադրված էին այն օրենքները, որոնցով ղեկավարվելու էին ապագա հայկական պետութեան քաղաքացիները:

Յետագայում էջմիածնում ստանում են ոչ միայն «Ռրոզայթ փառացի» օրինակները, այլև ձեռագիր տարբերակները, որոնք մինչև հիմա պահվում են Մաշտոցի անվան Մատենադարանում:

Մենք չենք կարծում, որ Ղուկաս Կարնեցին ինչ-որ ազդեցություն էր ունեցել Շ. Շահամիրյանի և Մադրասի խմբակի մյուս անդամների ազատագրական գաղափարների վրա, բայց նրա պարբերաբար հաղորդած տեղեկութիւնները, ընդհանուր վիճակի իրական պատկերը գծելու և ներկայացնելու նրա մշտական ծգտումը հնարավոր է, որ ստիպել են հայրենիքից շատ հեռու ապրող և հայրենի իրականութիւնից կտրված մադրասցիներին ինչ-որ ոչ էական ուղղումներ ու ճշգրտումներ մտցնելու իրենց ծրագրերի մեջ:

²¹ Նույն տեղում, էջ 1852: